

Володимир Ричка

ХОЛМСЬКИЙ ПРОЄКТ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО

Період територіальної роздробленості, який переживала Київська Русь впродовж XII – першої третини XIII ст., став визначальним рубежем у формуванні нової моделі політико-адміністративного устрою та соціокультурних відмінностей на сході Європи. Виникнення багатьох удільних князівств, розділених політичними та митними кордонами, послаблення ролі великого київського князя неминуче супроводжувалося ідеологічним обґрунтуванням переміщення центрів влади. Одним із них було Галицько-Волинське князівство доби Данила Галицького та його нащадків, знане у західноєвропейських джерелах як “Королівство Русі”¹.

Падіння ваги Києва в очах Галича й вивищення останнього у науковій літературі зазвичай пов’язується з успішною політикою князя Романа Мстиславича. Об’єднавши Галичину і Волинь в єдине могутнє державно-політичне утворення, Роман у 1202 р. увійшов у Київщину. Позбавивши Рюрика Ростиславича великокнязівського престолу, галицький володар, однак, у Києві не залишився, а посадовив у ньому свого двоюрідного брата Інгвара Ярославича. Але вже наступного року Рюрик повертає собі місто і вчиняє у ньому нечуваний погром. Це завдало великої шкоди для досі непохитного авторитету столяного града Русі. Похмуро-пророчий тон літописної оповіді про перипетії цієї боротьби² не залишав сумнівів історикам минулого у тому, що велич і слава Києва уже пройшла³. Наприклад, Василій Ключевський вважав, що розорення Києва спричинило “відлив” населення із Середнього Подніпров’я, який відбувався у двох протилежних напрямках – на північно-східні землі Русі та на захід, в область верхнього Дністра, Західного Бугу та верхів’я Вісли⁴.

Микола Карамзін доводив, що Роман поступився князю Всеволодові честю розпоряджатися долею Києва, і той посадовив у ньому свого зятя Ростислава⁵. У полеміку з цією схемою першим, здається, вступив історик-галичанин Денис Зубрицький (1777–1862). Він, зокрема, стверджував, що російський історик, “споткнувся на словах летописи “и бысть князь Киевский”, применив их к лицу Ростислава тогда,

¹ Я. Д. Исаевич. “Королевство Галиции и Володимирии” и “Королевство Руси” // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования 1985 год*. Москва, 1986. С. 62-63.

² Ипатьевская летопись // *ПСРЛ*. Москва, 1962. Т. 2. Стб. 417-419.

³ Н. М. Карамзин. *История государства Российского в 12-ти томах*. Москва, 1991. Т. 2-3. С. 414.

⁴ В. О. Ключевский. *Сочинения: В 9-ти т.* Москва, 1987. Т. 1: Курс русской истории. Ч. I. С. 287.

⁵ Н. М. Карамзин. *История государства...* Т. 2-3. С. 415.

когда те слова относятся не к Ростиславу, но к Роману, который сам сел на Киевский стол, или паче присоединил Киев к своей державе... не подлежит сомнению, что Киев был тогда присоединен к Галичско-владимирской державе”⁶.

Більш обережною була позиція Михайла Грушевського. Віддаючи належне здібностям і енергії Романа, він, проте, стверджував:

Подібно як ростово-суздальські князі, він при тім теж не ласиться на Київ, і на крайнім заході українських земель з’являється таким чином новий політичний центр, значніший від Києва, що й дає надалі тон українській політиці. Правда, скоро смерть Романа робить перерву, і нове значінне галицько-волинського стола відновляється вповні тільки тридцять літ пізніше. Але галицькі події вже від кінця XII ст. стають центром української політики, більше від київських. Київ, переставши бути політичним центром для всієї системи земель Руської держави, і зійшовши на друге місце поруч суздальського Володимира, відтепер перестав поволі бути центром і українських земель та сходиться на другий план поруч Волини-Галичини⁷.

У модерній літературі ідея спадкоємства Галичем традицій першої Київської держави знайшла своє граничне втілення у спопуляризованій Антоном Генсборським тезі: “Перший Київ занепав, на його місці з’явився “другий Київ” – Галич”. Винайдення цієї формули він приписував Романові Мстиславичу:

Такий погляд виник у Романа і галичан уже тоді, коли Роман у 1201 р. приєднав на деякий час Київ до Галицько-Володимирського князівства і посадовив у ньому свого намісника князя Інгвара Ярославича. Цей погляд зміцнився ще більше за часів Данила перед приходом Батия, коли самі київські князі стали нехтувати своїм уділом і намагалися “перескочити” на галицький престол... Остаточно цей погляд сформувався після розгрому Києва Батием. Галич-Холм стали вважати **єдиним** (тут і далі виділено мною – *В. Р.*) спадкоємцем Києва, інакше кажучи, **другим Києвом**. Було це щось подібне до теорії “третього Риму”, яка виникла в XVI ст. у Москві після занепаду Візантії⁸.

Проте, на відміну від московських книжників-історіографів XVI ст., які крім хрестоматійної Філофеевої формули “Москва – Третій Рим” сподобилися витворити ще й такі, як “Москва – Новий Єрусалим”, “Москва – Новий Царгород”, “Новий Київ” і т.п., мова символів, на якій говорить галицько-волинське літописання, скромніша. Укладачі Галицько-Волинського літопису, згадуючи стольне місто свого князівства, не керувалися ідеями та символами його царственності. На відміну, наприклад, від Києва чи Новгороду, Галич у староруському літописанні не сподобився титулу богоспасенного або богохранимого града, що є індикатором сакрального статусу міста. Не помітно інтересу галицьких книжників й щодо “примірювання” до Галича таких історичних формул, як “Новий Царгород”, чи “Новий Єрусалим”, які є надзвичайно важливими для характеристики середньовічної самосвідомості. Слабкий рівень символічного наповнення у староруському літописанні образу Галича як стольного і царственного града Південно-Західної Русі був взаємопов’язаний із

⁶ Д. Зубрицкий. *История древняго Галичско-русского княжества*. Львов, 1855. Ч 3. С. 26.

⁷ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн.* Київ, 1992. Т. 2. С. 222-223.

⁸ А. І. Генсборський. *Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори)*. Київ, 1958. С. 86-87.

ступінню його претензій на спадкоємність по відношенню до Києва, який в деяких київських пам'ятках декларується “Другим Єрусалимом”⁹.

Уявлення про переміщення столиці Русі з Києва до Галича ґрунтуються не стільки на автентичних літописних джерелах, скільки на повідомленнях пізнішої польської історіографії та залежної від неї української історичної літератури другої половини XVII ст. Польський хроніст XVI ст. Мацей Стрийковський у своїй “Хроніці польській, литовській, жмудській і всієї Русі”, зокрема, стверджує, що Роман, “do Halicza przeniósł stolec monarchiej Ruskiej z Kijowa” (“до Галича переніс столицю руської монархії з Києва”)¹⁰. Либонь, саме тому один із розділів “Синописа” названо “Спорь о столице”. “По смерти всея Россіи Самодержца Романа, веліе между собою нестроеніе и спорь Князіе Россійскіи о Прѣстолѣ Самодержавія имѣ, иньи хотѣша в преславном Градѣ Кіевѣ Престол имѣти, иньи в Галичу”¹¹.

Хоча ідея спадкоємства Галицькою Руссю традицій першої Київської держави в староруському письменстві не була висловлена експліцитно, вона поквлом прокламувалася через низку ідеологічних новацій, покликаних вивищити статус Галицько-Волинського князівства в політичній структурі конгломерату руських земель. Літописець Данила Галицького, утверджуючи ідею верховної влади галицько-волинських князів над Руссю, називає Данилового батька – князя Романа Мстиславича, “самодержцем” “всея Русі”. До цього галицько-волинський книжник додає, що той “бѣ цесарь в Роуской земли”, а його син Данило володів “Роускою землею, Киевом и Володимером и Галичем”¹², дарма, що Данило, як і його батько, ніколи не князував у Києві. Від 1253 р. він коронується як “rex Russiae” (“світлішим королем Русі”) титулував Данила Романовича папа Інокентій IV)¹³. Прикметно, що і М. Стрийковський називає Галицько-Волинську Русь “Руським царством”¹⁴.

Таким само амбітним виявом життєвої снаги цього державно-політичного утворення був і так званий *холмський проєкт* Данила Галицького – грандіозна розбудова столярного града “Королівства Русі”.

Руська писемна традиція про початки Холма є невиразною. Галицько-волинський книжник лапідарно сповіщає про те, як під час ловів Данило уподобав “мѣсто красно и лѣсно на горѣ, обходящу округъ его полю и возлюбивъ мѣсто то и помысли да сожижеть на немъ градець малъ, обѣщася Богу и святому Ивану Златоусту да сотворить во имя его церковь”¹⁵.

⁹ В. М. Ричка. Ідея “Києва – другого Єрусалиму” в політико-ідеологічних концепціях середньовічної Русі // *Археологія*. 1998. № 2. С. 72-81; И. Н. Данилевский. Мог ли Киев быть Новым Иерусалимом? // *Одиссей: Человек в истории*. 1998. Москва, 1999. С. 134-150.

¹⁰ М. Strykowski. *Kronika polska, litewska, žmudzka i wszystkiej Rusi*. Warszawa, 1846. Т. I. S. 211.

¹¹ *Sinopsis, Kiev 1681 / Facsimile mit einer Einleitung von H. Rothe*. Köln; Wien, 1983. Л. 71.

¹² *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 807-808.

¹³ С. А. Большакова. Папские послания Галицкому князю как исторический источник // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1975 г. Москва, 1976. С. 122-129.

¹⁴ М. Strykowski. *Kronika polska...* S. 224- 225.

¹⁵ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 842-843.

Це літописне повідомлення датується 1237 р. Саме цей рік М. Грушевський вважав датою заснування Холма¹⁶. Такої ж точки зору дотримувався й Іван Крип'якевич¹⁷. Натомість Микола Котляр, вказуючи на неповноту літописних свідчень щодо початків Холма, відносить час його виникнення до другої половини 1236 або 1237 – першої половини 1238 рр.¹⁸ За матеріалами ж археологічних досліджень, здійснених останнім часом польськими археологами, сліди поселення на місці Холма простежуються ще в VI ст., а в XI ст. воно набуває ознак міського центру¹⁹. Свій перший “градець мал” Данило звів на трудноступній горі, підступи до якої захищали течія річки Угорки і багністі потічки. Його зусиллями холмська фортеця була розширена і зміцнена новими кам'яними укріпленнями.

Данило прагнув зробити з Холма не тільки і не стільки укріплену фортецю, скільки головний замок для захисту Забужжя. Мовлячи словами М. Грушевського, “се була дитина його серця, коло котрої він заходився в розцвіті своїх сил і засобів, і він хотів зробити з нього першорядне місто”²⁰. Високий соціальний статус і майбутнє призначення цього міста засвідчують також слова галицько-волинського книжника про те, що Холм “бысть созданъ Божиим веленьемъ”²¹.

Запрошені Данилом іноземні майстри зміцнили місто та звели у ньому чимало нових світських споруд і храмів. У 1240-х рр. з Угровська сюди перенесено єпископську кафедру²². Кафедральна церква Івана Златоуста була справжнім мистецьким шедевром²³.

Не піддаючи сумніву історичну достовірність літописного опису холмських будівель, зауважу, що лексика архітектурної термінології знаходить певну відповідність в перекладних описах Єрусалимського храму. Вона була почерпнута, як показав Олександр Орлов, із Біблії, “Хроніки” Малала та Амартола, Йосифа Флавія і “Александрії”²⁴. Оці ремінісценції галицького книжника-ерудита повинні були посилити історичну змістовність “народження” нової християнської столиці теологічно обгрунтованим чином.

З цією ж метою до Холма Данилом були зведені з Києва і Вручого християнські святині. Галицький князь, сповіщає літопис, “украши же иконы еже принесе ис Києва, каменъемъ драгымъ и бисеромъ златымъ, и Спаса Пресвятое Богородицѣ иже ему сестра Федора и вда из монастыря Федора. Иконы же принед из Оуручого. Оустретенье от отца его диву подобны и колоколы принес ис Києва, другие ту сольѣ”²⁵.

¹⁶ М. Грушевський. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // *ЗНТШ*. Львів, 1901. Т. 41. С. 19; Його ж. *Історія України-Руси...* Т. 2. С. 381.

¹⁷ І. Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. Львів, 1999. С. 40.

¹⁸ Н. Ф. Котляр. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* Киев, 1985. С. 154; Його ж. *Галицько-Волинська Русь*. Київ, 1998. С. 240.

¹⁹ О. Баран. Ранньомодерна книжна традиція про Холм XI століття // *Ruthenica*. Київ, 2005. Т. 4. С. 98.

²⁰ М. С. Грушевський. *Історія України-Руси...* Т. 2. С. 382.

²¹ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 841.

²² Я. Н. Щапов. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* Москва, 1989. С. 54, 202-203.

²³ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 843–844.

²⁴ А. С. Орлов. К вопросу об Ипатьевской летописи // *Известия Отделения русского языка и словесности АН*. Петроград, 1926. Т. 31. С. 109, 122-124.

²⁵ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 844.

Вилучення Данилом двох намісних ікон із знаменитого київського монастиря св. Федора, який був закладений в 1128 р. князем Мстиславом, сином Володимира Мономаха, навряд чи можна пояснити загрозою монголо-татарського нападу на Київ²⁶. Після смерті старших родичів та сестри Феодори Данило вважав себе спадкоємним володільцем цього монастиря²⁷. Київське походження цих християнських реліквій – ікон та церковних дзвонів – повинно було надати респектабельності новозбудованому місту й вивістити його статус.

Після пожежі 1255 р. було відновлено церкви св. Івана та Трійці, збудовано нову церкву Богородиці, яка своєю красою не поступалась попереднім: “Въ лѣто 6768. Созда же (Данило – В.Р.) церковь привелику во градѣ Холмѣ во имя пресвятыя приснодевья Мария величествомъ, красотою не менее соущихъ древних и украси ю пречюдными иконами. Принесе же чашю от земля Оугорьскыя, мрамора багряна, изваяноу чудноу, и змеевы главы бѣша округ ея, и постави ю пре двѣрми церковными, нарѣцаемыми царскими. Створи же в неи крестилницю, крестити воду на святое Богоявление”²⁸.

Піддаючи сумнівові угорське чи західноєвропейське походження згаданої мармурової хрестильниці, дослідники вбачають відповідні аналогії останній у терапелогічних мотивах скандинавських християнських старожитностей²⁹. Втім, яким би не було походження привезеної Данилом з Угорщини цієї мармурової хрестильниці, важливим є саме зміїний мотив її різьблення. Адже змії виступають невід’ємним компонентом середньовічної теології царственних міст. Досить згадати привезену до Константинополя з Дельф статую із зображеннями змій, якій відводилась важлива роль у програмі сакрального будівництва Константина Великого³⁰.

Амбіції Данила, спрямовані на перетворення Холма у гідне столиці “Руського царства” місто, виявлялися й у пошуках відповідних геральдичних символів для цього державно-політичного утворення та інсигній влади. Поблизу Холма Данило спорудив “столпъ... камень, а на нѣмъ орель камень изваянь. Высота же камени десяти лакоть с головами же и с подножьями 12 лакоть”³¹.

Історики минулого, коментуючи символіку цього образу, схильні були вбачати у холмській скульптурі візантійську емблему двоголового орла, який буцімто був княжим гербом Данила³². Як доводить Анна Хорошкевич, двоголовий орел хоч і виступав у Візантії символом релігійної і світської влади, проте, на відміну

²⁶ В. Г. Пуцько. Літописне оповідання про місто Холм // *Український історичний журнал*. 1997. № 1. С. 118.

²⁷ Я. Н. Шапов. *Государство и церковь Древней Руси...* С. 142.

²⁸ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 845–846.

²⁹ В. Г. Пуцько. Літописне оповідання... С. 119.

³⁰ Р. Краутхаймер. *Три христианские столицы. Топография и политика*. Санкт-Петербург, 2000. С. 52.

³¹ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 845.

³² Д. И. Иловайский. Даниил Романович Галицкий и начало Холма // *Памятники русской старины в западных губерниях* / Изд. П. Н. Батюшковым. Санкт-Петербург, 1885. Вып. 7. С. 4; A Solovjev. Les emblèmes heraldiques de Byzance et les Slaves // *Seminarium Kondakovianum*. Praha, 1935. Т. 7. Р. 119-164. А. И. Некрасов. *Очерки по истории древнерусского зодчества XI–XVII века*. Москва, 1936. С. 136; К. А. Софроненко. *Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси X–XIII вв.* Москва, 1955. С. 92.

від Священної Римської імперії, тут він не здобув геральдичного значення³³. Холмський кам'яний монумент зі скульптурним зображенням орла був покликаний, як уявляється, символічно засвідчити королівську гідність Данила Галицького.

У цьому відношенні привертають увагу спостереження Ю. Артамонова над князівською символікою в холмській архітектурі. З-поміж іншого дослідник звернув увагу на ту обставину, що літописець, говорячи про голови орла, вживає множину (“головами”), а не двоїну (“головома”)³⁴. Це дало підстави І. Данилевському пов'язати холмського орла із семантикою образу двоголового орла в контексті старозавітного тексту біблійної 3-ї книги Ездри, в якій оповідається про видіння триголового орла, переможеного левом. (Езд. 12: 10-33). Пов'язуючи образ триголового орла з “теорією” третього царства, дослідник зауважує, що

третья – средняя и самая большая – голова орла, согласно тексту Ездры, “внезапно исчезла” и “оставались две головы, которые... царствовали на земле и над ее обитателями” (Езд. 11: 33-34). Таким образом, трехглавый орел Ездры мог изображаться и как двуглавый – с невидимой третьей головой³⁵.

Мистецтво було не єдиним виявом амбіцій Данила Галицького. Намагаючись вивищити статус власного князя, під пером літописця і зовнішній вигляд останнього набуває відповідної могутньому володареві царської гідності. Характерним у цьому відношенні є опис його вбрання, вміщений під 1252 р. На чолі руських полків, споряджених озброєнням “татарським”, Данило їхав “по обычаю Роуску: бѣ бо конь под нимъ дивлению подобень, и сѣдло от злата, жьжена, и стрѣлы и сабля златомъ оукрашена. Иными хитростями, якоже дивитися: кожоухъ же оловира Грѣцького, и кроуживы златыми плоскими ошить, и сапозы зеленого хъза шити золотом”³⁶.

Свого часу О. Орлов звернув увагу на те, що вбрання Данила виписано з реальними деталями, що виходять за межі трафарету давньоруських літописів. За спостереженнями дослідника, цей опис було запозичено давньоруським книжником з Хроніки Георгія Малали:

В XVII книге Малалы по Еллинскому Летописцу описывается одежда Чафия, Лазско-Перского царя, которую даровал ему император Устин, как инсигнию власти: носил он “вѣнецъ Румескъ”, но белый “оскриль” мав “в багра мѣсто нашву злату плоску... сапозы же его бѣша от свояя ему страны червьени с бисеры, прьскимъ образомъ, тако же и пояс ему съ бисеры”.

При цьому вчений не виключав можливості, що

на изображение Даниила, кроме Чафия, налегли черты царя Дария Перского из Александрии, именно из рассказа о том, как принимая Александра Македонского, “сediaше Даріи въ венци, иже бе съ каменіемъ, в ризе червене, яже бе вавилоньскы тканя златымъ пряденом, и в багре царьстемъ, и в

³³ А. Л. Хорошкевич. *Символы русской государственности*. Москва, 1993. С. 21-22.

³⁴ Ю. А. Артамонов. Княжеская символика в архитектуре древнего Холма // *Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее новое время (XI–XVIII вв.): Тезисы докладов научной конференции (Москва, 3–5 декабря 1996 г.)*. Москва, 1996. С. 20-23.

³⁵ И. Н. Данилевский. Сколько голов у двуглавого орла? // *Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. Москва, 2001. С. 95-105.

³⁶ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 814.

сапозехъ златыхъ, съ каменiemъ деланы по лысту его, скипетры обaпoлы его, пальци же тмаи около его”. После беседы, Дарий “дръжа за руку Александра и веде его въ полату свою. И се же знамение добро имяше Александр, за руку приведенъ отъ врага. И пришед во внутрь полаты своя, абие възлеже пръвее Александр на вечери Даръеви”³⁷.

З такою гостинністю Дарія співставляється завершення літописної оповіді 1252 р. про виправу Данила. Похваливши руський “обычай” Данила, угорський король “просися у него въ станъ, зане зной бѣ велик дне того. Он же я и за за роукоу и веде его въ полатоу свою, и самъ совлочашеть его и облачашеть и въ порты своя; и таку честь творяшеть ему, и прииде въ домъ свой”³⁸.

Після смерті Данила Галицького Холм, нехай і з перервами, продовжував залишатися княжим столом до кінця XIV ст. Однак, процвітання цього князівства було ефемерним.

³⁷ А. С. Орлов. К вопросу об Ипатьевской летописи. С. 105-106.

³⁸ *ПСРЛ*. Т. 2. Стб. 814-815.